

ГЕОСОФІЧНА (ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА) ПАРАДИГМА МОНІТОРИНГУ ДОВКІЛЛЯ-ПРОСТОРУ

Шевченко Р.Ю.¹, Шевченко З.М.²

¹Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління
вул. Митрополита Василя Липківського, 35, корп. 2, 03035, м. Київ

²Заклад загальної середньої освіти № 210 Оболонського району м. Києва
вул. Йорданська, 22А, 04210, м. Київ
azimut90@ukr.net, 0980710374@ukr.net

Дослідження екологічного моніторингу навколишнього середовища та стану довкілля вимагає багатоаспектного вивчення історії системи природокористування й ресурсозбереження від стародавніх часів до сьогодення, зокрема історико-філософських (геософських) основ комплексної методології оцінки довкілля-простору. Вперше пропонується запровадити результати вивчення геософських парадигм у раціональному ставленні до навколишнього середовища, а науковим завданням дослідження визначено історичні, філософські та географічні основи ландшафтоустрою загальноземної системи, що базується на екологічних та природоохоронних засадах, концептуальні основи яких мають давнє минуле. За відсутності варварського використання природних ресурсів людина шанобливо та обережно ставилася до природних стихій і розуміла ландшафт як сакральний простір. Метою дослідження є огляд наукових концепцій та теорій у галузі геософської філософії щодо навколишнього природного середовища, аналіз наукових праць відомих учених досліджуваної галузі (Л. Гумільов, В.П. Семенов-Тянь-Шанський, К. Зауер, П. Савицький). Об'єктом дослідження є ландшафтні системи Землі за тривалий період їх використання людиною, предмет дослідження – визначення оптимальної концепції для формулювання геософічних основ сучасного збалансованого ресурсо- та природокористування, оптимізації та ревіталізації навколишнього середовища під впливом радикальної трансформації мислення людини щодо екоцентричної парадигми біосфери Землі. Визначено методи дослідження: літературно-описовий (моніторинг наукових ідей Давнього Світу, які ґрунтуються на філософських та релігійно-сакральних догмах), фотографічний (аналіз світлин ландшафтів, їх складників та місць поклоніння Природі), аналітико-порівняльний (визначення універсального методологічного прийому, який спричинятиме тектонічні зміни в екологічній самосвідомості людини як індивіда та цивілізації та інтелектуальної, організованої системи екоцентрично свідомих людей). У результаті наукового пошуку авторами були визначені основні цивілізаційні епохи природокористування: річкова, морська, океанічна, континентальна (гірська) та сучасна космічна; виокремлені обґрунтування природної сакральності лісів, річок, гір, сторін світу, їх значення в системі збалансованого існування людини та природи (соціуму та ойкумени). На основі проведеного аналізу обґрунтовано геохронологічний зріз систем природокористування Давнього Єгипту, Вавилону, Греції, Риму, Індії, Китаю, Африки, виокремлено сакральні-ландшафтний вимір української нації – «Україніки», сформульовано наукові підходи до апробації та застосування стародавніх геософічних теорій до сучасної комплексної парадигми моніторингу довкілля-простору на екоцентричних засадах. *Ключові слова:* геософія, сакральність ландшафту, історико-філософські концепції, історичні цивілізації, екологічний менталітет, екоцентризм.

Geosophical (historical-philosophical) paradigm of environmental-spatial monitoring. Shevchenko R., Shevchenko Z.

The study of ecological monitoring of the environment and the state of the environment requires a multifaceted study of the history of nature management and resource conservation from ancient times to the present, including historical and philosophical (geosophical) foundations of a comprehensive methodology for assessing the environment and space. For the first time it is proposed to introduce the results of studying geosophical paradigms in a rational attitude to the environment, and the scientific task of the study is to determine the historical, philosophical and geographical foundations of the landscape system based on ecological and environmental principles, whose conceptual foundations are ancient. In the absence of barbaric use of natural resources, man treated the natural elements with respect and caution and understood the landscape as a sacred space. The aim of the study is to review scientific concepts and theories in the field of geosophical philosophy in relation to the environment, analysis of scientific works of famous scientists in the field (L. Gumilev, V.P. Semenov-Tyan-Shansky, K. Sauer, P. Savitsky). The object of research is the landscape systems of the Earth for a long period of human use, the subject of research is to determine the optimal concept for formulating the geosophical foundations of modern balanced resource and nature management, optimization and revitalization of the environment under the influence of radical transformation of human thinking. Research methods are defined: literary-descriptive (monitoring of scientific ideas of the Ancient World based on philosophical and religious-sacred dogmas), photographic (analysis of landscapes, their components and places of worship of Nature), analytical-comparative (determination of universal methodological approach), tectonic changes in the ecological self-consciousness of man as an individual and civilization and the intellectual, organized system of ecocentrically conscious people). As a result of scientific research, the authors identified the main civilizational epochs of nature: river, sea, ocean, continental (mountain) and modern space; substantiations of the natural sacredness of forests, rivers, mountains, parts of the world, their importance in the system of balanced existence of man and nature (society and ecumenism) are singled out. Based on the analysis, the geochronological section of the nature management systems of Ancient Egypt, Babylon, Greece, Rome, India, China, Africa is substantiated, the sacral-landscape dimension of the Ukrainian Nation – “Ukraine” is singled out, scientific approaches to approbation environmental-space monitoring on ecocentric principles. *Key words:* geosophy, sacredness of landscape, historical and philosophical concepts, historical civilizations, ecological mentality, ecocentrism.

Постановка проблеми. Довкілля-простір – це загальнофілософська, фізична та метафізична дефініція визначення метризації будь-якого навколишнього природного та штучного (антропогенного, промислового, виробничого) середовища та простору. Середовище та простір у науковій парадигмі визначаються відповідними прийомами параметризації та системного картографування на засадах геоінформаційної континуальності та геоіконічної відповідності реальності.

Дефініція «довкілля-простір» – це сукупність наземних, підземних, плавучих, повітряних, навкоземних та космічних сегментів живої та неживої природи. Простір містить структурно-параметричні сегменти геопросторового сприйняття та інструментарного визначення реального світу.

Моніторинг довкілля-простору є необхідним процесом дослідження швидкоплинності змін та трансформації геосфер та їх геонегативного чи геовітального впливу на подальшу долю розвитку людства.

Довкілля-простір – це нова уніфікована дефініція сучасного реального існування цивілізації в системі «суспільство-природа». Геософічна парадигма довкілля-простору ґрунтується на визначенні її континуальності та одночасної кінцевості як реальної ойкумени сприйняття геопростору Землі як живої істоти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Наукова спадщина теорії геософії в екологічному моніторингу запропонована в науковій роботі проф. К. Зауера «Морфологія ландшафту» як поняття «екологічний ландшафт». К. Зауер вважав, що еколого-культурний ландшафт не піддається науковому вивченню, але за ним прихована інша, невимовна реальність (рис. 1). Тобто історичну та еколого-естетичну сутність ландшафту необхідно відчутти, адже досягнення культурного природного ландшафту є, на його думку, безпосереднім головним науковим завданням геософії та спеціального наукового пошуку.

Геософія як еколого-природоохоронне та геополітичне осмислення географії довкілля-простору передувала розробці геософських теорій проф. П.І. Савицького, Н.С. Трубецького, П.Н. Савицького, Г.В. Вернадського, Л.П. Карсавіна, П.П. Сувчінської, науковим роботам Л.Н. Гумільова.

Професор П.І. Савицький розуміє геософію довкілля-простору як послідовне втілення категорії екологічного місцерозвитку: це «широкий гуртожиток живих істот, взаємно пристосованих один до одного та до навколишнього середовища, які перебувають під її впливом і своєю чергою впливають на неї» [3].

Концепція проф. Л.І. Мечникова щодо впливу технологічного розвитку суспільства на трансформацію (регенеративну еволюцію) природного середовища отримала розвиток у працях проф. Л.М. Гумільова та сучасних прихильників геософського сприйняття світового процесу як трансформації довкілля-простору (проф. Ю. Кисельов [1] та проф. О. Ковальов [2]).

У публікаціях проф. Л. Гумільова присутне подібне до проф. П.І. Савицького розуміння геософії. Отже, можна припустити, що російський географ-еколог суттєво передбачив основні геософські концепції, які були розроблені в 20–30-і рр. ХХ ст.

Якщо проф. К. Зауер акцентував у своїх дослідженнях на людині в природному ландшафті та еколого-культурному ландшафті, то проф. Райт вважає, що сама людина і є тим патогенним фактором, що призводить до деградації ландшафтів. Тобто людина сприймається не як конкретний індивідуум, що знаходиться в певному геопросторі і часі й належить до певного класу, а як істота, що сприймає геоінформацію про світ та способи його меркантильного та прагматичного використання.

У системі наукових публікацій з історико-філософської парадигми в екології теоретики геософії: В.П. Семенов-Тян-Шанський сформулював концепцію гуманістичної екології природокористування (1928 р.), а Л. Гумільов, автор теорії пасіонарності етносів у системі розвитку біосфери Землі (1934 р.), фактично обґрунтував геософію моніторингу як антропоцентричну науку та визначив її наукові задачі в пошуку балансу населення та природних ресурсів.

Отже, геософічна парадигма базується на теорії проф. Н.С. Гумільова та наукових працях вчених Геософічного товариства під супроводом географа-мандрівника В.С. Семенова-Тян-Шанського та американських колег Райта та Зауера. Вони здійснили реконструкцію еколого-географічних уявлень Стародавнього Світу та Середньовіччя, які ґрун-

Рис. 1. Панорама ландшафту дніпровської річкової долини Подолу м. Києва з висоти гори Юрковиці із залишками еколого-культурної спадщини

туються на деяких фундаментальних положеннях гуманістичної екогеографії.

Методологічне та загальнонаукове значення. Для вивчення особистісної екологічної геософії неможливо використовувати методи, що застосовуються в традиційній екологічній та географічній науці. Тому новим у дослідженні є зроблений науковий наголос та практичне зосередження уваги на людині як істоті, що апіорі користується ресурсами нерационально. Крім того, виникла необхідність вивчити історію розвитку методологічних уявлень про довкілля-простір у контексті екософії як історико-філософського осмислення довкілля-простору від давніх часів до сьогодення.

Виклад основного матеріалу. В основі сучасної геософічної парадигми моніторингу довкілля-простору використано поняття «суходіл», «гідросфера» та «Ближній Космос». У часи Стародавнього Єгипту в ієрогліфіці символ води був представлений хвилястою лінією з гострими гребенями, що не випадково і може свідчити про проблему прісної води та зникнення великих водних площ із ландшафтів (рис. 2). Цей же втричі більший знак символізує першозданий Океан і Першоматерію – основу всіх земних природних явищ.

В індійських Ведах вода символізує початок і кінець усього сушого. Стародавні культури завжди географічно поділяли «верхні» і «нижні» води. Перші являють собою потенційні та можливі (стан навколишнього природного середовища), другі – вже створені (трансформовані природно-територіальні комплекси). Вавилоняни називали воду «будинком мудрості», вода символізувала Природу, її циклічність у періодах сезонів року – Світобудову.

За геософською концепцією моніторингу природи проф. Л. Мечникова, довкілля-простір інтер-

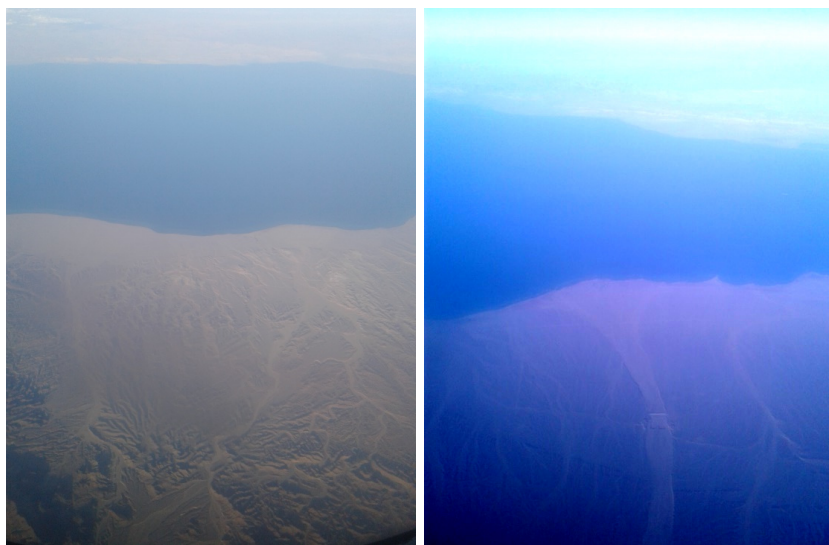
претується та проєктується в еволюції флори та фауни водного та земляного начала. Природно-територіальні геоторії бувають «таласогенезичними» (морськими) або «телурогенезичними» (континентальними). Перші передбачають наявність великих океанічних просторів, морів, заток, другі – суходіл із різноманітними формами висот рельєфу. Море в довкілля-просторі – це сильне і слабе місце «таласогенезичної рівноваги» і характеризується значними та меншими показниками припливів та відпливів. «Телурогенезичність», навпаки, володіє територіальною безперервністю, що характеризується показниками ондуляції земної поверхні залежно від астрономо-геодезичних методик їх визначення.

Проф. Л.І. Мечников виділяє як основну причину трансформації природних ландшафтів в антропогенні історичний розвиток географічної оболонки Землі та геософський фактор у його еволюції під впливом космічних та земних процесів, які зазвичай є взаємопов'язаними. Вчений поділяє екологічну еволюцію довкілля-простору на чотири етапи: річкову, морську океанічну та гірську. Нині необхідно до цього ряду додати ще космічний період.

Перший етап розвитку (річковий) пов'язаний із системою природокористування цивілізацій на берегах великих річок – Ніл, Тигр, Євфрат, Інд, Ганг та Хуанхе. Саме з цими річками пов'язана історія виникнення та розквіту чотирьох великих цивілізацій раціонального природокористування давнини – Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю (рис. 3).

Другий етап – морський або (середземноморський, у т.ч. чорноморський як його частина), інтерпретує систему природокористування міст-держав – Карфагену, Пантикопея, Ольвії, Херсонесу з формуванням нерациональних систем промислового лісо-, водо-, надро-, ресурсокористування, що вже набули неконтрольованого поширення в часи імперії Карла Великого (видобування корисних копалин, перші мануфактури та підприємства, що забруднювали гідросферу, атмосферу та літосферу). Ізоляція «річкових» суспільно-господарських систем природокористування змінилася з епохи технологічної (міжландшафтної) комунікації. Третій етап системи природокористування (*океанічний*) охоплює Новий час від епохи Великих географічних відкриттів. *Гірський етап* ми асоціюємо з цивілізаціями доколумбової Америки (ацтеки, інки, моче тощо).

Використання океанічних ресурсів поширило можливості людства та поєднало континенти

А

Б

Рис. 2. Аерофотознімок пустелі Єгипту. А – хвилясті меандри палеоруслу (на другому плані – Червоне море); Б – палеоруслу Біблійної річки Фісон, що впадала у Червоне море

в єдину систему торгівлі, промислового та технічного співробітництва, що стало наслідком перших хвиль хижацького природокористування та неконтрольованого забруднення навколишнього природного середовища.

Космічний етап розвитку людської цивілізації (1957 р.) став апогеєм у забрудненні останньої незайманої геосфери – Ближнього Космосу. Із запуском інтернет-супутників (І. Маск) навколоразомний простір остаточно перетворюється на велике сміттєзвалище високотехнологічної апаратури.

Відповідно до сучасних геософічних концепцій *гори* стали центрами зосередження потенційної та кінематичної енергії континентів. З ними пов'язана теорія збереження на їх вершинах залишків стародавніх культур та цивілізацій. Образність та символіка *лісу* близькі до гірської інтерпретації. *Дерева* та *гори* пов'язані з образом-символом Вісі світу. У телурогенезі (світоглядні імперативні сприйняття у друїдів та пустельників) ліс – це місце енергетичної сили флори та фауни біогеоценозів, але одночасно і простір-довкілля, в якому збереглися «уламки» зниклих минулих ландшафтів.

Людська цивілізація в геософічній парадигмі моніторингу довкілля-простору вважається патогенним земним кластером, що негативно впливає на еволюцію Землі. Але є винятки, які зазначаються в територіальній організації суспільства залежно від часу його існування та його генез місцерозташування, що інтерпретується Сторонами Світу.

Сторони Світу в геософії мають особливі природно-територіальні та географо-природоохоронні та еколого-економічні характеристики. У кожній зі Сторін Світу є свої символічні функції. Так, Схід традиційно вважається «енергією потенціалу Землі», земним акумулятором, батьківщиною еколого-сакрального початку еволюції біосфери. Професор А.В. Подосинов справедливо стверджує, що очевидно найбільш важливим для геопросторової орієнтації людини був виключно східний напрямок. Навіть у картографічних планах м. Києва М. Закревського ландшафти візуалізуються тільки із східного боку. З точки зору географічної парадигми довкілля-простору, не дарма саме ця сторона Світу, виступає істиною в культурі Природи, релігії природних Стихій, раціональному та бережливому природокористуванні. Необхідно зазначити, що навіть економіко-географічна орієнтація більшості сучасних цивілізаційних культур на цей напрям як основний не є випадковою. Тобто сучасна

китайська економіка є наймогутнішою у світі і здатна протистояти медико-бактеріологічним катастрофам (пандеміям) на кшталт COVID-19.

Відповідно до геопросторового символізму стародавні цивілізації організовували екологічний простір ексклюзивно: засновували культові центри, поховання, храми та споруди, осмислювали природні особливості географічних територій із метою їх раціонального використання. На культурно-символічному рівні елементи давньої екологічної геософії увійшли в культуру природокористування вже Нового часу (від серед. XV ст. до кін. XIX – поч. XX ст.), концептуальні основи якої були сформульовані в часи Стародавньої Греції.

Елементом екологічної геософії Стародавньої Греції є таємничий Гіперборея – північний острів із багатствами природи. Північ розуміється в нордичній традиції як простір вічного світла, де ніколи не заходить Сонце. Це підтверджується піврічним сяйвом полярного дня та темряви полярної ночі. Самою крайньою точкою Вічної Півночі вважалася загадкова земля Тулі, яку в період Нового часу пов'язували з Гренландією, що відкрита норвезьким вікінгом Ейріком Рудим. У назву цього острова покладені еколого-сакральні (геософічні) властивості, які йому приписували вікінги: Grune Land, «Зелена Земля» або «Земля Мертвих». Зелений колір символізував у давніх культурах Ісландії і Скандинавії край тіней, вічність та одночасну смерть і безсмертя Природи. Такий геософічний підхід ми знаходимо в писемних джерелах етносів, що мешкали на берегах Аральського моря, де описується, як воно періодично висихає та як пустелі Кизилкум та Каракум періодично покриваються товщею морської води.

На думку проф. етнології Н.А. Богомолова, «Зелений край» і «Зелена Земля» стають не конкретними географічними зазначеннями, а позначенням країни по той бік людської ойкуменічної свідомості в якомусь іншому екологічному вимірі і можуть від-

Рис. 3. Природно-сакральна долина верхів'я р. Інд (Індія)

Рис. 4. Субургани – штучні орієнтири пустелі та місця поклоніння Природі (Монголія)

критися лише в результаті ландшафтного перетворення. А шлях до нього здатні прокласти трансмутація, або медіумічна та сомнамбулічна свідомість етносу.

Велике значення має також Південна сторона Світу, яка була головною в багатьох народів залежно від періодичності сільськогосподарського природокористування, збору врожаїв та іншої економічної діяльності. Південь символізує ідею оптимізаційного природокористування, що протилежна нордичній, тобто множинності природних ресурсів, їх матеріальності та вичерпності.

Відповідно до більшості апробованих систем природокористування Південь часто співвідноситься з тими сферами економічної діяльності, де духовне набуває матеріальних обрисів без завдання шкоди навколишньому природному середовищу. І, дійсно, в країнах Африки відсутнє варварське вирубування лісів представниками місцевих етносів, зберігається духовний екологічний зв'язок людини та ландшафту.

Проф. А.В. Подосинов вважає, що дослідження символізму Півночі і Півдня в моніторингу довкілля-простору дає змогу інтерпретувати основні маршрути і орієнтири гумільовської екологічної історико-географічної філософії (геософії).

Орієнтація за Сторонами Світу відображена в інфраструктурі еколого-природоохоронних обсервацій – ландшафтів, деякі з них є пам'ятками духов-

ної і матеріальної культури природокористування, мають сакральне значення, були і є важливим елементом релігійного дійства, культури Природи, ареалу екологічного місцерозвитку, як, наприклад, субургани (рис. 4).

У терміні «екологічний місцерозвиток» (обсервація), що належить проф. П.М. Савицькому, з'єднані еколого-географічне середовище та займана ним територія (геоторія). Геософи співвідносять історичні й географічні початки трансформації довкілля-простору та встановлюють взаємодію між ними. Відповідно, місцерозвиток у моніторингу довкілля-простору на геософічних основах визначає технологічний процес трансформації системи природокористування відповідно не лише до території, а й духовної своєрідності ставлення до Природи будь-якого етносу, визначає екологічність етнічної та культурної своєрідності.

Аналіз еколого-географічне положення України, агрокліматичних умов, розташування природних зон дає підстави для висновку, що Українська держава являє собою цілісний та автономний природний світ довкілля-простору, істотно відрзняється як від Європи, так і від Азії. Тобто сакральне-екологічна точка зору свідчить про особливе географічне середовище – «Україніку», а з огляду на геософію природне середовище України значно впливає на менталітет титульної нації та народів, що її населяють [4].

Головні висновки. Геософічну парадигму моніторингу довкілля-простору можна розуміти як неонаукову концепцію про взаємодію ландшафту та етносу, системи природокористування та екологічної ментальності титульної нації як інтерпретації трансформації системи уявлень про довкілля-простір та системи природокористування, що склалися еволюційно.

У процесі застосування геософічної парадигми в моніторингу довкілля-простору вивчаються еколого-природоохоронні та географічні уявлення про системи природокористування історичних епох, різних етносів, соціальних груп або окремих особистостей, формування так званої культури особистісного раціонального природокористування.

Перспективи використання результатів дослідження. Отже, авторами статті визначено, що в перспективі припустима правомірність існування методології описів подорожей та травелог, що відтворюють еколого-географічний світогляд про довкілля-простір, властивий будь-яким епохам та етносам у просторі та часі.

Література

1. Кисельов Ю.О. Проблема «софійності» в науці та її часопросторовий вимір. *Часопис соціально-економічної географії*. 2015. Вип. 19 (2). С. 19–24.
2. Ковальов О. Еколого-геософічні аспекти вивчення людського простору старопромислових регіонів ресурсного типу (на прикладі Донбасу). *Географія та туризм*. Вип. 34. 2015. С. 258–265.
3. Раскина Е.Ю. Геософические аспекты творчества Н.С. Гумилева. Москва : Из-во МГИ им. Е.Р. Дашковой. 2009.
4. Шевченко Р.Ю., Доценко К.О. Диференційність рівнів екологічної освіти та екосвідомості при оцінці впливу сучасного ресурсо-природокористування на довкілля. *Екологічні науки*. 2019. № 4 (27). С. 215–221.